

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В РЕСПУБЛІЦІ КАЗАХСТАН

У статті аналізуються цивілізаційні засади соціально-політичної модернізації Казахстану. Розглянуто вплив етнокультурних, релігійних та мовних чинників на процес трансформації Казахстану. У Казахстані, як у пострадянській країні, трансформаційні процеси відбуваються під впливом історичних, політичних, соціально-економічних, культурно-цивілізаційних факторів глобальних світових процесів.

***Ключові слова:** цивілізаційний, модернізація, інтеграція, трансформація, соціальний, політичний.*

Васильєв А.А. Цивилизационные основы трансформационных и интеграционных процессов в Республике Казахстан

В статье анализируются цивилизационные основы социально-политической модернизации Казахстана. Рассмотрено влияние этнокультурных, религиозных и языковых факторов на процесс модернизации Казахстана. В Казахстане, как в постсоветской стране, трансформационные процессы происходят под влиянием исторических, политических, социально-экономических, культурно-цивилизационных факторов глобальных мировых процессов.

***Ключевые слова:** цивилизационный, модернизация, интеграция, трансформация, социальный, политический.*

Vasyliiev O.A. Civilizational bases of transformatonal and integrational processes in Respublic of Kazakhstan

In this article the foundations of socio-political modernization of Kazakhstan are analyzed. The influence of ethno-cultural, religious and linguistic factors on the process of Kazakhstan's modernization is considered. In Kazakhstan as in a post-Soviet country transformational processes take place under influence of historical, political, socio-economical, cultural-civilizational factors of global world processes.

***Keywords:** civilizational, modernization, integration, transformation, social, political.*

Сьогодні поряд з інтеграцією пострадянських держав спостерігається подальша сегментація пострадянського простору й розходження економічних інтересів та цивілізаційного сприйняття свого майбутнього

цими країнами, реалізація в них різних модернізаційних моделей, на які активно впливають ключові світові геополітичні та економічні суб'єкти (країни Заходу, Росія та Китай). У Казахстані, як і в інших пострадянських країнах, відбуваються трансформаційні процеси під впливом історичних, політичних, соціально-економічних, культурно-цивілізаційних факторів глобальних світових процесів.

Казахстан – країна з багатим історичним і культурним минулим. Розташована в центрі Євразії, вона опинилась на перехресті стародавніх цивілізацій світу, схрещенні транспортних артерій, соціальних, культурно-економічних та ідеологічних зв'язків між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю, між Європою й Азією, між найбільшими державними утвореннями євразійського континенту.

Поява перших тюркських та іраномовних держав на території Казахстану (саки, уйсуні, канли, гуни), їхній розквіт, криза і падіння датуються періодом VIII ст. до н. е. – V ст. н. е. Період з V ст. н. е. до 30-х років XVIII ст. – це епоха тюркського імперського розквіту: тюркських каганатів, Золотої Орди і держави Чингізхана, імперії Караханідів і Тимура. У 1465 р. було засновано Казахське ханство. Це період просвітницького розквіту вчених, астрономів, математиків, поетів тюркських імперій, таких як Улугбек, Аль-Каши, Сайфи-Сараї, Кутиб, Фарабі, Баласагуні та інших [1].

У VI ст. в Середній Азії виникла кочова імперія тюрків, які вийшли з Алтаю і за короткий час підкорили собі народи від Великого океану до Чорного моря. Утворення Тюркського каганату привело до відновлення торгових шляхів, що зв'язували Іран з Центральною та Середньою Азією і Далеким Сходом. Великий євразійський степ у своїй історії тричі об'єднувався Тюркською, Монгольською і Російською імперіями, і щоразу втрата рубіжних комунікаційних функцій (транзитної торгівлі та ін.) спричиняла загибель імперій. Наприклад, Монгольська імперія забезпечувала торговельні комунікації між Сходом і Заходом. Шлях з Хан-Балика (Пекіна) був прокладений до золотоординської столиці Сараю і далі до чорноморських торгових факторій, якими управляли генуезькі та венеціанські купці, що були посередниками в торгівлі з Європою. Таким чином, геополітичне завдання контролю євразійського простору в минулому було обумовлено й його гео економічною функцією – збереженням транзитної торгівлі між Сходом і Заходом [1; 2, с.81].

Усім зазначеним вище спостереженням відповідає сучасний стан, історичні традиції та цивілізаційне спрямування майбутнього розвитку Республіки Казахстан. Особливості цієї країни формуються також і через наявність в її складі різноманітних етносів. З проголошенням незалежності Казахстану у 1991 р. керівництво держави вибрало євразійську цивілізаційну модель інтеграції на пострадянському просторі, зокрема, тісні взаємовідносини з Російською Федерацією.

Сьогодні взаємовідносини Казахстану з Росією мають стратегічний характер і найбільш розвинуті серед країн СНД (слідом за Білоруссю). Практично за всіма аспектами співробітництва Росія виступає для казахстанців як першочерговий партнер для співпраці і найбільш близька за всіма параметрами країна.

Конституція визначає Республіку Казахстан як світську державу. У Казахстані законодавчо заборонено створювати політичні рухи на основі релігійних переконань. Усе населення Казахстану за даними на 2016 р.: всього – 17,42 млн. осіб, з них казахів – 11,50 млн. (66,0%), росіян – 3,67 млн. (21,1%), українців – 0,30 млн. (1,7%), німців – 0,18 млн. (1,0%). За роки незалежного існування Казахстану населення країни практично виросло в основному за рахунок казахів (збільшення у 1,76 рази). При цьому відбувся відтік етнічних європейців (росіян – у 1,7 рази, українців – у 3,0 рази, німців – у 5,3 рази) [3, с.56].

Можна констатувати, що Казахстан перетворився з держави, де казахи становили менше половини населення, на країну з перевагою етнічних казахів (понад 66%), що свідчить про цілеспрямовану політику щодо підвищення частки державотворюючого народу і прагнення до етнічної консолідації суспільства.

Згідно з Концепцією зовнішньої політики Республіки Казахстан на 2014-2020 рр., затвердженою указом президента Казахстану Н.Назарбаєвим № 741 від 21 січня 2014 р. [4], Казахстан продовжить укріплення відносин з Російською Федерацією в усіх сферах політичного, військово-технічного, торгово-економічного і культурно-гуманітарного співробітництва в ХХІ ст. Також окремо вказано про підтримку спільних інтеграційних об'єднань, зокрема, Митного союзу, Єдиного економічного простору, ЄАЕС, Каспійської п'ятірки, ОДКБ. На сьогоднішній день Казахстан розглядає співробітництво з Росією і в двохсторонніх відносинах, і в різних інтеграційних об'єднаннях як один з найважливіших

пріоритетів своєї зовнішньої політики. Наріжним каменем взаємовідносин Казахстану і Росії є військово-технічне співробітництво [5].

Сьогодні Казахстан займає сорок другу позицію серед всіх експортних економік світу. В 2016 р. експорт Казахстану дорівнював \$36,8 млрд., а імпорт – \$25,1 млрд. В 2016 р. номінальний ВВП Казахстану складав \$133 млрд., а ВВП на одну особу дорівнював \$25,3 тис.

Найпоширенішими експортними товарами Казахстану є сира нафта (\$19,4 млрд.), рафінована мідь (\$1,82 млрд.), радіоактивні хімічні продукти (\$1,77 млрд.), нафтовий газ (\$1,74 млрд.) і феросплави (\$1,4 млрд.). Найпоширенішими імпортними товарами є рафінована нафта (\$777 млн.), медикаменти (\$695 млн.), залізні труби великого діаметру (\$525 млн.), арматура (\$483 млн.). Казахстан експортує свою продукцію до Італії (\$7,47 млрд.), Китаю (\$4,21 млрд.), Росії (\$3,51 млрд.), Нідерландів (\$3,26 млрд.), Швейцарії (\$2,69 млрд.), а імпортує в основному з Росії (\$9,4 млрд.), Китаю (\$8,29 млрд.), Німеччини (\$1,26 млрд.), США (\$1,11 млрд.), Італії (\$931 млн.) [6].

Казахстан експортує до Росії досить невелику частку своєї експортної продукції (7-10%) [7]. Це пов'язано зокрема з тим, що основна частина експортних товарів (вугілля, залізна руда, газ) відносно дешеві. Взагалі у Казахстану небагато експортних товарів для Росії, оскільки структури економіки в обох країнах поки що схожі і мають сировинну спрямованість, тобто конкурують між собою. Останнім часом можна простежити зростання поставок товарів сільського господарства, харчової промисловості до РФ, що частково пов'язано з санкціями Заходу проти Росії.

Водночас для Казахстану Росія – основне джерело імпорту (30-40%). Для Росії частка експорту до Казахстану відносно мала (близько 3%). Але якщо відкинути сировинну складову російського експорту, то для багатьох переробних галузей, зокрема, автомобілебудування, молочної промисловості, Казахстан є важливим експортним ринком. В цілому, казахстанці споживають приблизно 15-20% російського несировинного експорту [7].

В Казахстані російські компанії займають головне місце серед юридичних осіб з іноземною участю. Росія є головним корпоративним партнером для казахстанських компаній. За обсягами інвестицій з усіх

країн СНД Росія є для Казахстану основним партнером, її частка становить приблизно 85-95%.

Щодо загальних іноземних інвестицій до Казахстану, то частка Росії мала (близько 4-5%). За даними на 2016 р., в Казахстані зареєстровано близько 11,3 тис. спільних з Росією підприємств, з них діючих – приблизно 6,5 тис. Це біля 33% від загальної кількості діючих юридичних осіб з іноземною участю і перше місце серед всіх країн-партнерів. Їх можна поділити на три групи: 73 крупних (12,6%) – це друге місце після Нідерландів (150 крупних компаній); 154 середніх (24,7%) – це перше місце, друге займають Нідерланди (175 компаній); 6226 малих (33,4%) – це перше місце, друге займає Туреччина (1644 компанії) [8].

Для Казахстану, віддаленому від основних світових ринків збуту і який не має прямого виходу до портів світового океану, сьогодні дуже важливим є вільний доступ до інфраструктур Росії, Білорусі та ЄС в рамках співробітництва в Євразійському економічному союзі (ЄАЕС). В подальшому характер казахстансько-російського співробітництва може змінитись за рахунок нових форм і появою перспективних акторів. Таким прикладом може стати реалізація широкомасштабного проекту «Один пояс – один шлях», основним інвестором якого є Китай і в здійсненні якого зацікавлена Україна. Останнім часом Казахстан виявляє також зацікавленість в розширенні економічних і політичних взаємовідносин з країнами Центрально-Східного регіону.

Соціологічні опитування в Казахстані щодо суспільної думки показують [9], що ставлення казахстанців до Росії дуже позитивне. Воно краще ніж до будь-якої країни в світі. Наприклад, Білорусь, яка знаходиться на другому місці, дружньою вважають близько 48%. Слід вказати, що на позитивну оцінку Росії не вплинули ні українське протистояння, ні конфронтація з Заходом, ані операції ПКС РФ в Сирії.

Ключовим елементом доступу казахстанців до загальної культури, що була створена в рамках Російської імперії, а потім СРСР – це знання російської мови, яка є фактором, що об'єднує культури двох країн. У Казахстані казахська мова є державною, а російська – офіційною. Росія також є одним з провідників Казахстану в світову культуру – через перекладання книг, серіалів тощо. Соціологічне дослідження етнорелігійних ідентифікацій регіональної молоді, проведене в Казахстані в 2016 р. [10], показало володіння казахстанцями російською мовою на

рівні 94,4% розуміння усної мови і 84,4% письмової. Це є високим рівнем і дає можливість поринання в російську культуру.

Державна програма розвитку і функціонування мов в Республіці Казахстан на 2011–2020 рр. була прийнята указом президента Казахстану №110 від 29 червня 2011 р. Всі заходи за цією програмою засновані на пріоритетному розвитку державної мови як найважливішого фактору укріплення національної єдності і спрямовані на повноцінне задоволення духовно-культурних і мовних потреб громадян Казахстану [11]. Зокрема, Казахстан має досягти наступних ключових показників:

- збільшення частки дорослого населення, яке володіє державною мовою, в 2017 р. – до 80%, в 2020 р. – до 95%;

- збільшення частки казахськомовного контенту в державних ЗМІ до 2017 р. – до 60%, в 2020 р. – до 70%;

- збільшення частки населення республіки, яка володіє англійською мовою, в 2017 р. – до 15%, в 2020 р. – до 20%.

У жовтні 2017 р. президент Казахстану Н.Назарбаєв підписав Указ про перехід казахського алфавіту з кирилиці на латиницю до 2025 р. [12]. За думкою Президента, це допоможе ефективніше модернізувати суспільство, полегшить комунікацію з зовнішнім світом, допоможе дітям швидше вивчати англійську мову. Викладання на латиниці в перших класах шкіл розпочнеться з 2022 р. Сьогодні в Казахстані і серед казахів в країнах СНД використовується кирилиця. Латиницею користуються деякі казахські діаспори за кордоном, зокрема в Туреччині. Цей крок об'єктивно зменшує можливості російськомовного населення щодо участі в процесі державного функціонування Казахстану, може привести до підвищення політичної та соціальної напруженості, руйнування міжнаціонального миру і прискорення процесу еміграції російськомовного населення з країни.

У законі «Про засоби масової інформації» щотижневий обсяг телевізійних і радіопрограм державною мовою за часом не повинен бути менше сумарного обсягу передач іншими мовами [13]. Розподіл передач державною мовою в добовій сітці мовлення повинен здійснюватися рівномірно протягом усього періоду їх виходу в ефір. Сьогодні Казахстан значною мірою живе в російському медійному полі завдяки ринку реклами, глобальним технологіям, якості радіо-телепередач. Багато казахстанських журналістів і політологів пишуть статті для російських

ЗМІ, роблять коментарі щодо подій в Казахстані і Центральній Азії, впливаючи на російську аудиторію.

Важливу роль у відносинах між країнами грає освіта. У 2016 р. в Росії навчалось понад 65 тис. студентів з Казахстану Перевага російської освіти перед своєю для казахстанців полягає в більш високій якості і меншій вартості [14].

Офіційний візит президента Казахстану Н.Назарбаєв до США 15-18 січня 2018 р. [15] ЗМІ називають історичним, оскільки Назарбаєв став першим президентом з країн Центральної Азії, якого президент США Д.Трамп прийняв в Овальному кабінеті Білого дому. Зустріч тривала близько 30 хвилин. Це наводить на думку, що США розглядають Казахстан як свого головного партнера в регіоні. Н.Назарбаєв зустрівся з віце-президентом М.Пенсом і міністром енергетики Р.Перрі, а також з діловими колами США.

Під час візиту було підписано двадцять комерційних документів на загальну суму в 7 млрд. доларів. Серед них договір про поставку шістьох нових літаків Boeing-737 MAX8 і трьох Boeing-787 Dreamliner за 1,3 млрд. дол., дві угоди на 900 млн. дол. про поставку і сервісне обслуговування американських маневрових тепловозів і пасажирських локомотивів, домовленість з біржею Nasdaq і компанією Goldman Sachs про співробітництво в діяльності Міжнародного фінансового центру Астана з судом на базі англійського права, який планується створити. Американська сторона, в свою чергу, зняла арешт з активів Національного фонду Казахстану, які зберігались у США і були заблоковані за позовом молдавського бізнесмена А.Статі [15].

За підсумками переговорів було прийнято рішення підписати окремі угоди з військового співробітництва, незважаючи на те, що в сфері безпеки Казахстан тісно співпрацює з Росією.

Актуальними виглядають мирні ініціативи Н.Назарбаєва, які він висунув під час зустрічі з Д.Трампом та на засіданні Ради Безпеки ООН. Назарбаєв висловив занепокоєність різким погіршенням американо-російських відносин, які не дозволяють вирішити проблему дenuclearизації Північної Кореї. Він запропонував перенести Мінські переговори до Астани, що може сприяти більш успішному вирішенню питання щодо окупованих українських територій. Від імені п'яти держав Центральної Азії Назарбаєв заявив про повну підтримку дій США, що

спрямовані на боротьбу з терористичними угрупованнями «Талібан» і «Ісламська держава», які загрожують стабільності в регіоні. Назарбаєв також висунув пропозиції щодо розробки спеціальної резолюції РБ ООН про чіткі наслідки для країн, які порушують Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, з санкціями і заходами примушення. Назарбаєв закликав до 100-річчя ООН зовсім відмовитися від ядерної зброї у всьому світі [15].

Взагалі цей візит виглядає досить симптоматичним на фоні нових жорстких санкцій не тільки проти Росії, але й проти всіх іноземних компаній, які співпрацюють з російськими, які підпадають під санкції. Це примушує Казахстан дещо дистанціюватись від Росії. Також візит актуалізує проблему транзиту влади в Казахстані, оскільки підписані договори у майбутньому вимагають їх виконання на тлі важкої економічної ситуації і зростаючого невдоволення казахстанського населення.

Звертає на себе увагу також те, що під час візиту Назарбаєва до США не було поставлено питання перед президентом Казахстану щодо розвитку в країні демократичних інститутів і дотримання прав людини. Тобто питання змінюваності влади, дотримання загально прийнятих норм і процедур під час виборів, авторитарних владних тенденцій в Казахстані відійшло на другий план і не було актуальним.

Стратегічне партнерство Казахстану з США [16], виведене на рівень розширеного в результаті візиту президента Казахстану до США, наповнюється конкретним змістом. У результаті зустрічі Назарбаєва з президентом Трампом була підписана угода про використання каспійських портів для транзиту американських спецвантажів до Афганістану із Грузії і Азербайджану через Каспійське море в Казахстан, далі залізничним транспортом через Узбекистан до Афганістану. В перелік контрольно-пропускних пунктів включено порти «Актау» і «Курик». Порт «Актау» – сучасний багатоцільовий термінал, учасник Транскаспійського міжнародного транспортного маршруту, член Міжнародної асоціації морських портів і гаваней. «Курик» знаходиться південніше порту «Актау» в тій же Мангитаунській обл. в природній бухті, яка забезпечує більш сприятливі погодні умови для здійснення розвантажувальних робіт. У квітні 2015 р. тут почалося спорудження великого паромного комплексу та

універсального причалу для приймання всіх видів суден. Перша фаза будівництва вже завершена.

Формально мова йде про використання двох казахстанських портів як транзитних пунктів, але фактично порти «Актау» і «Курик» стають військовими базами США на території Казахстану і це в Каспійському регіоні, де превалюють інтереси Російської Федерації й Ісламської Республіки Іран. Тобто угода про транзитні пункти фактично надає можливість американської військової присутності на Каспії.

Російська сторона сприймає цю угоду з підозрою, вважаючи що це військово-політичне продавлювання американських інтересів, і що нинішнє розгортання Казахстану в бік США несе антиросійський формат, оскільки поява будь-якого корабля США з військовими чи невійськовими вантажами в акваторії Каспію для Росії є вкрай небажаною [17].

Можна констатувати, що використання портів «Актау» і «Курик» для американського військового транзиту може зруйнувати крихку архітектуру каспійської безпеки. В умовах теперішнього американо-російського і традиційного американо-іранського протистояння ця американська присутність буде викликати сильну роздратованість як у Москві, та і в Тегерані.

Таким чином, аналіз трансформаційних процесів у сучасному Казахстані дозволяє зробити наступні висновки:

1. Із дня проголошення незалежності в 1991 р. Казахстан активно підтримував євразійську цивілізаційну модель інтеграції на пострадянському просторі. Сьогодні Казахстан – це країна зі значним змішанням етики та моралі різних народів, а також одна з найбільш стабільних на пострадянському просторі щодо міжнаціональних відносин. Майже все населення Казахстану, незалежно від національності, в достатній мірі володіє російською мовою.

Останнім часом спостерігається цілеспрямована політика керівництва держави на пошуки цивілізаційної основи країни, на верховенство казахської мови у всіх структурах державної влади і підтримання розповсюдженості англійської мови.

2. Сьогодні взаємовідносини Казахстану з Росією мають стратегічний характер. Практично за всіма аспектами співробітництва Росія виступає для казахстанців як першочерговий партнер для співпраці і найбільш близька за всіма параметрами країна. Казахстан і Росію

пов'язують глибокі культурно-соціальні зв'язки і розгалужене військово-технічне співробітництво. В економічній сфері близько третини казахстанського експорту направляється до Російської Федерації, в той же час російський експорт в Казахстан складає всього приблизно 3% загального обсягу.

3. Останнім часом у своїй зовнішній політиці Казахстан цілеспрямовано шукає також нових стратегічних партнерів, зокрема, США. Результати офіційного візиту президента Н.Назарбаєва до США у січні 2018 р., підписані документи і проголошені заяви свідчать про чіткі новітні тенденції у виборі курсу керівництвом Казахстану на більш тісне співробітництво з Заходом, на згортання подальшої євразійської інтеграції, зокрема в рамках ЄАЕС з Росією.

Переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латинську графіку можна розглядати як намагання зробити країну більш відкритою для західних цінності. Це також можна трактувати в руслі цивілізаційної тенденції ідентифікації Казахстану як тюркську державу. Цей крок ще раніше був зроблений країнами з переважною більшістю мусульманського населення (Азербайджан, Туркменістан, Узбекистан), що раніше входили до складу СРСР. Цей процес у перспективі здатен зруйнувати не тільки економічні (ЄАЕС) і геополітичні (СНД, ЄАС, ШОС) інтегральні об'єднання, але й поховати ментальний і цивілізаційний простір, центром якого намагається бути Росія.

4. Оскільки Казахстан, як і більшість країн ЄАЕС, не скасував режим вільної торгівлі з Україною, соціально-гуманітарні і торговельно-економічні відносини з ним можуть розвиватись на двосторонній основі. Але необхідно шукати нові механізми співпраці з країнами на пострадянському просторі, оскільки в рамках ЄАЕС розробляються єдині технічні, санітарні, фітосанітарні, екологічні стандарти, відбувається уніфікація і гармонізація зовнішньоекономічного і внутрішнього соціально-економічного законодавства. Україна в рамках асоціації з ЄС гармонізує і уніфікує свої стандарти і законодавство відповідно до стандартів Євросоюзу, які суттєво відрізняються від прийнятих в ЄАЕС. В подальшому це може призвести до значних технічних проблем у торговельно-економічному співробітництві України з країнами-членами ЄАЕС.

Список використаних джерел та літератури:

1. Васильев О.А. Влияние этнокультурных, религиозных и языковых факторов на процесс модернизации Казахстана // Зовнішні справи. – 2016. – № 3. – С. 54-59.
2. Игнатьев П.М. Геополитичні та гео економічні інтереси у світовій політиці / П.М.Игнатьев. – Чернівці – Київ : Книги–XXI, 2014. – 364 с.
3. Бейбит Сапар Али, Барбасов Мухамед-Канафия. Казахстан: религии и межконфессиональные отношения // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – № 2. – С. 79-88.
4. Концепция внешней политики РК на 2014-2020 гг. – Режим доступу: <http://mfa.gov.kz/ru/erevan/content-view/koncepcia-vnesnej-politiki-rk-na-2014-2020-gg>
5. Козюлин В. Военно-техническое сотрудничество России и Казахстана / Вадим Козюлин // Казахстан в глобальных процессах. – 2014. – №1. – С.65-78.
6. ОЕС - Kazakhstan (KAZ) Exports, Imports, and Trade Partners. – Режим доступу: <https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/kaz>
7. Итоги торгово-экономического сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Казахстан. – Режим доступу: www.rutrade.kz/torg_ek.htm
8. Россия и Казахстан: взаимные инвестиции. – Режим доступу: <http://365-tv.ru/index.php/analitika/kazakhstan/370-kazakhstan-i-rossiya-vzaimnye-investitsii>
9. Как изменилось отношение казахстанцев к России и ее политике. 14.10.2016. – Режим доступу <https://camonitor.kz/25824-kak-izmenilos-otnoshenie-kazahstancsev-k-rossii-i-ee-politike.html>
10. Этнорелигиозные идентификации региональной молодежи. Отчет по результатам опроса молодежи 23 апреля – 6 мая 2016 г. – 124 с.
11. О Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. – Режим доступу: <http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty/gosudarstvennyy-yazyk/o-gosudarstvennoy-programme-razvitiya-i-funkcionirovaniya-yazykov-v>
12. Указ Президента Казахстана О переводе казахского языка с кириллицы на латинскую графику. 27.10.2017. – Режим доступу: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kiirilicy-na-latinskuyu-grafiku
13. Развитие СМИ Республики Казахстан за годы независимости. – Режим доступу: <http://kisi.kz/ru/categories/politicheskaya-modernizatsiya/posts/razvitie-smi-respubliki-kazahstan-za-gody-nezavisimosti>
14. Статистика системы образования Республики Казахстан (Национальный сборник) 2015-2016. – Режим доступу: <http://iac.kz/ru/analytics/statistika-sistemy-obrazovaniya-respubliki-kazahstan-nacionalnyu-sbornik-2015-2016>
15. Визит Назарбаева в США: что (не) осталось за кадром. 19.01.2018. – Режим доступу: <https://p.dw.com/p/2r99p>
16. О военном сотрудничестве Казахстана и США. 08.07.2017. – Режим доступу: <https://www.fondsk.ru/news/2017/07/08/o-voennom-sotrudnichestve-kazahstana-i-ssha-44287.html>
17. США и НАТО в каспийском регионе: стратегия упущенных возможностей. 07.06.2018. – Режим доступу: <http://vpoanalytics.com/2018/06/07/ssha-i-nato-v-kaspijskom-regione-strategiya-upushhennyh-vozmozhnostej/>